

Zamuruitsev O. V. The development of agriculture in the German-speaking settlements of the South of Ukraine in the middle of the 19th – at the beginning of the 20th centuries

Some problems of the development of farming among the Germans and Mennonites of the southern region of modern Ukraine in the middle of the 19th – at the beginning of the 20th centuries are being investigated in the article. The geography of this investigation includes the area of Katerynoslav and Tavria provinces of that time. A considerable attention has been paid to general reasons which conditioned this process. An attempt to determine the main features and tendencies of its development has been made by the author using concrete examples. The importance of the chosen thematic is connected with the exceptional role and economic significance of farming in the agriculture of the whole South of Ukraine at that time.

Key words: agricultural engineering; grain crops; industrial crops; agricultural implements; regional market; commodity production; extensive development.

УДК [37+82]:94(477)–05"18/19"

С. А. Журавльов

ПЕДАГОГІЧНА, ФОЛЬКЛОРНА ТА ПИСЬМЕННИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРИГОРІЯ ІВАНОВИЧА ГРУШЕВСЬКОГО В УКРАЇНІ В КІНЦІ ХІХ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто основні етапи життя та культурно-освітньої діяльності Григорія Івановича Грушевського, двюрідного брата визначного вченого Михайла Сергійовича Грушевського. Досліджено його здобутки у царині педагогіки, літератури та культури в Україні кінця ХІХ – першої третини ХХ століття; на основі матеріалів Центрального державного історичного архіву в м. Києві зроблено спробу реконструювати образ Г. І. Грушевського як педагога, письменника та фольклориста. Пильну увагу приділено листуванню між Михайлом і Григорієм Грушевськими, їх багаторічній дружбі та співпраці.

Ключові слова: освіта, культура, учитель, школа, рід Грушевських, дослідження, листування.

В українській історіографії наразі домінує персоналістичний підхід – вивчення біографій визначних представників вітчизняної історичної науки доби національного відродження у другій половині ХІХ – першій третини ХХ століття.

У цьому контексті не випадковим є гострий інтерес до історичних постатей того періоду, зокрема до представників роду Грушевських, які плідно працювали на теренах українського культурно-духовного відродження. Дослідження внеску видатних особистостей з роду Грушевських у розвиток культурно-освітньої та громадсько-політичної сфер українського суспільства кінця ХІХ – першої третини ХХ століття – це один із напрямів вивчення такого визначного явища в українській історіографії, яким є Михайло Сергійович Грушевський.

Сучасна українська та зарубіжна історіографія по-різному оцінює культурне й громадське життя в Україні в кінці ХІХ – першій третині ХХ століття. Взагалі, упродовж тривалого часу всі питання, що стосувалися будь-якої діяльності представників роду Грушевських, з ідеологічних міркувань або фальсифікувалися, або замовчувалися.

Життя та діяльність багатьох осіб з роду Грушевських залишаються малодослідженими. Їх імена та нечисленні факти з їх біографій знаходимо в листах чи публікаціях Михайла Сергійовича Грушевського. Серед таких особистостей, чіє життя й діяльність потребують належного наукового опрацювання, є двюрідний брат Михайла Сергійовича Грушевського – Грушевський Григорій Іванович.

Сучасна історіографічна школа грушевськознавців, яка нині багата на цікаві ідеї та неординарні наукові розвідки, перебуває на етапі формування. Зростаючий інтерес до історії роду Грушевських сприяв появі провідних дослідницьких центрів. Актуальність заявленої теми дослідження зумовлена її практичною нерозробленістю в науковій літературі. Окреслена проблема лише частково висвітлюється у студіях Сергія Білоконого [1], Ігоря Верби та Юрія Шаповала [2; 3], Ігоря Гирича [4], Миколи Кучеренка [5], Світлани Панькової [6], Руслана Пирого [7]. Значним внеском у сучасну історіографію проблеми стали дисертаційні праці О.П. Валіон [8], В. В. Тельвака [9; 10] та інших, де досліджується діяльність видатних осіб із роду Грушевських.

Російські історики М. І. Корєєв [11], А. В. Марчуков [12], А.В. Прохоренко [13] також вивчають історію роду Грушевських кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. Проте тенденційність висновків окремих публікацій російських авторів зумовлена їхнім некритичним ставленням передусім до українського суспільства.

Отже, ґрунтовної праці, присвяченої Григорію Грушевському, зокрема його ролі у культурно-освітньому та громадському житті України кінця ХІХ – першої третини ХХ століття, наразі не створено. Між тим різнопланові історичні джерела (у першу чергу, документи, що перебувають на зберіганні в Центральному державному історичному архіві України у м. Київ та у Центральному державному архіві вищих органів влади) дозволяють реконструювати образ Григорія Івановича як педагога, фольклориста та письменника.

Метою статті є дослідження фактів особистого життя та педагогічно-літературної діяльності Григорія Івановича Грушевського в Україні в кінці ХІХ – першій третині ХХ століття, з'ясування його здобутків як

педагога, фольклориста та письменника, висвітлення його багаторічної дружби та співпраці з Михайлом Сергійовичем Грушевським.

Григорій Іванович Грушевський народився 22 лютого 1865 року в селі Пирогів [14, арк.74 зв.] на південних околицях Києва в родині Івана Федоровича Грушевського – диякона місцевої Хрестовоздвиженської церкви – та його дружини Марії Олександрівни. Батька Григорій Іванович не пам'ятав, бо той помер 10 грудня 1865 року, тобто коли Грицькові не виповнилося й одного року. Його мати у 22 роки залишилась удовою з двома дітьми. Проте невдовзі вдруге вийшла заміж за свого ровесника – 23-річного Стефана Богдановича, дзвонаря київського Софійського собору, який пізніше став пирогівським дияконом. Богданович замінив сиротам батька й мав на них неабиякий вплив, бо, як писав на схилі життя Михайло Грушевський про Григорія, той «одідичів фамілійну вдачу: мрійну, чутливу до краси життя і не здатну до життєвої боротьби» [15, с. 140].

Зовсім мало маємо відомостей про дитячі та юнацькі роки Григорія Грушевського. Лише напевно знаємо, що до 1889 року він навчався в Київській духовній семінарії, де, як сирота, був на казенному утриманні. Саме під час навчання в семінарії Григорій познайомився, а невдовзі й потоваришував зі своїм двоюрідним братом Михайлом Грушевським, на той час студентом Університету св. Володимира. Зараз важко детально з'ясувати, як починалося це знайомство. Немає сумніву, що Михайло знав про свого покійного дядька Івана Федоровича та його сина Григорія з багатьох розповідей своїх родичів. Фактичне підтвердження цього знаходимо у спогадах Михайла Сергійовича; учений, зокрема, згадує, як першим зробив крок до знайомства і відшукав свого брата Григорія Івановича [16, арк.139]. Проте архівні матеріали дають змогу вважати, що те знайомство відбулося завдяки обопільному прагненню до нього обох двоюрідних братів, і певні рухи, аби те знайомство сталося, робив і Григорій Грушевський. Про це, приміром, свідчить лист Грушевського-семінариста до Михайла Сергійовича від 11 травня 1887 року, написаний у характерній для того часу ввічливо-церемонній манері: «Вважаю потрібним відрекомендуватись перед Вами, Михайле Сергійовичу! Я, племінник Вашого батька, і Ваш двоюрідний брат, якого, я думаю, ви знаєте. Я давно збираюся до Вас прийти, але весь час щось заважає. Інколи мені здається, що прийду, а Вас немає вдома. У зв'язку з цим повідомляю, що зайду до Вас у неділю. Якщо мій вчинок є нескромним, то прошу вибачення» [17, арк.2 – 2 зв.].

Водночас серед родинного листування Грушевських знаходимо свідчення про зацікавлення Михайлових батьків у цьому знайомстві. «Нам дуже приємно, що ти з Григорієм зійшовся», – читаємо в листі Глафіри Захарівни до сина від 1 березня 1887 року. Уже через Григорія Грушевського молодий студент Михайло Грушевський вийшов на цілий ряд «дальших родичів з батьківської лінії, що проходили різні стадії своєї семінарської науки», серед яких Олександр Гнатович, Григорій Миколайович і Марко Федорович Грушевські [18, с.140 – 141]. Це були відповідно двоюрідний, троюрідний і чотириюрідний брати Григорія і Михайла. Разом з двома останніми Михайло Сергійович долучився до діяльності патріотично орієнтованої семінарської Громади.

Грушевські почали відвідувати Громаду десь із 1888 року, а незабаром Михайло очолив цю організацію. Нерідко громадівці збиралися вдома у свого очільника, а отже, багатьом із них було добре знайоме його студентське житло. Пізніше в листі до Михайла Сергійовича Грушевського Григорій з властивою йому емоційністю згадував один епізод зі своїх відвідин саме цього помешкання. Григорій Іванович писав, що він (Михайло Грушевський – авт.), маючи добрих учителів і вірних йому людей, ніколи не забував про нього, Грицька, бідного чоловіка. Який же він (Григорій – авт.) був щасливий. Ледве не заплакав. Ніколи не забуде того вечора, де говорили про Михайла. Щось і Григорій хотів сказати, але посоромився, щоб ніхто не сміявся. Бо, можливо, не всі зрозуміють, що ті слова ллються від серця [19, арк.98 – 99 зв.]. Схоже, що описана в листі подія, стосувалась якогось свята, ймовірно, дня народження Михайла Грушевського або ж його провадження до Львова 1894 року.

Проте, варто наголосити, що зазвичай головною метою зустрічей були не приватні справи, а передусім самоосвіта громадівців, відповідальність за провадження якої взяв на себе Михайло Грушевський. «Із своєю звичною діловитістю він спонукав громадівців до праці – одних до самоосвіти, рекомендуючи та даючи книжки, радячи теми для рефератів, а досвідченіших заохочуючи до літературної праці», – згадував пізніше безпосередній учасник Громади Олександр Лотоцький [20, арк.21 – 21 зв.].

Участь у Громаді помітно вплинула на становлення Григорія Грушевського як особистості, зокрема, на формування його світогляду й літературних уподобань. Про це довідуємося з його листів до Михайла Сергійовича, написаних у своєрідній простодушній манері. Ось, приміром, у листі від 09.07.1888 року читаємо: «До цього часу я нічого доброго не писав і [...] не читав. Прочитав тільки «Азбуку» Костомарова. Це так я називаю «Русскую историю» Костомарова – перші томи; а навчився називати її «Азбукою» від Кониського, котрий дав мені її читати. Перечитав ще деякі книжки, та один ще якийсь роман без початку. Написав дві байки, їх вже одніс до Кониського, а він віддав (чи може ще й ні) для складки якоїсь, що має в Чернігові друкуватись, як тільки дозволено буде» [21, арк.123]. А через декілька років Григорій Іванович із вдячністю згадуватиме підпільну бібліотеку семінарської Громади, якою завідував семінарист Лука Скочковський, і передасть «до гурту книжок, що були колись у п.Скочк[овського]» одну із своїх перших літературних публікацій і ностальгічно запитає: «Чи є тепер той гурт?» [22, с. 21 зв. – 22].

Не можна не помітити, що залучення до семінарської Громади істотно вплинула на свідомість Григорія Грушевського, виплекала в його душі закоханість у рідний край і повагу до національних святинь.

Григорій виріс у селі, і тому він, за оцінкою Михайла Грушевського, «глибоко відчував поезію українського села, запально любив українську пісню, кохався в українській поезії, і сам komponував» [23,

с. 140]. Можливо, Григорій Іванович Грушевський став би добрим письменником, якби він здобув пристойну освіту або закінчив би семінарію. Але, як згадував Михайло Сергійович, вчився він (Григорій – авт.) погано [24, с. 140], а тому семінарії не закінчив, бо науці перешкоджав «роман» «з гарною і солідною швачкою» [25, с. 140] – киянкою Анастасією Калениківною Денисовою, з якою Григорій Грушевський одружився 1890 року в Києві.

Зауважимо, що була й інша причина, що перешкождала й науці, й письменству Григорія Івановича: він довго не міг визначитися зі справою свого життя. У листі до Михайла він писав, що не хоче бути попом, хоч і шанує службу попівську. Ставши попом, він не буде писати, але йому дуже хочеться вчителювати [26, арк.166 – 170 зв.]. Як бачимо, абсолютна непослідовність: не хоче бути «попом», бо тоді не зможе писати, проте й писати не хоче, бо «хочеться вчителювати».

Отже, врешті-решт, Григорій Грушевський вирішив присвятити себе нелегкій педагогічній праці, не полишаючи при цьому й літературної діяльності, і 1889 року влаштувався працювати вчителем у церковнопарафіяльну школу с. Нова Гребля Уманського повіту [27, с.509 – 51].

Слід зауважити, що, залишивши семінарію, Григорій не припиняв займатися самоосвітою. І в цій справі неоціненну допомогу він мав від двоюрідного брата Михайла. Вони були не тільки братами по крові й по духу. Їх об'єднувала справжня багаторічна дружба. Григорій увесь час листувався з Михайлом, ділився своїми думками, питався його порад. Так само він продовжував підтримував спілкування зі своїми товаришами по Громаді. Як бачимо, приміром, з листа до Михайла Грушевського від 02.05.1890 року, приймаючи важливе життєве рішення про свою професійну діяльність, Григорій Грушевський звертається за порадою спочатку до Громади в особі Кониського, а потім до брата: «Был я [у] Конисск[ого]. Он мне посоветовал сперва выдержать экзамен на учителя при двухклассном министерском училище, а потом, побыв учителем при этом училище, держать экзамен на городского учителя. Как ты, Миша, мне посоветуешь?» [28, арк.30 – 31].

З родинного листування Грушевських дізнаємося, що приблизно 1889–1890 року Григорій збирався переїхати вчителювати до Кисловодська Терської області, заручившись підтримкою Сергія Грушевського [29, арк.286 зв.], але чомусь передумав і назавжди пов'язав своє життя й працю з Україною. З офіційного документа дізнаємося, що Григорій Грушевський 28 грудня 1891 року був удостоєний звання учителя сільськоприходського училища [30, арк.66]. Наступного року він перейшов до Стремгородського 1-класного народного училища, де працював протягом 1892–1897 років. А від 1897 року до 1922 року був педагогом у гімназії містечка Златопіль Чигиринського повіту.

З усього видно, що саме в педагогічній діяльності Григорій Іванович знайшов своє покликання. Він любив свою працю і в навчання дітей вкладав усю свою душу й віддавав усі сили. В одному з листів молодий учитель писав Михайлу Грушевському: «Починав учитися в школі з 7 годин і випускав хлопців, як сонце ховалось. Бувало, читати вже не видно, а ми ще в школі сидимо. Тяжко було, але Бог мене не залишив, бо мої учні на екзамені на диво гарно відповідали і знали багато, чого вони не повинні знати. Сам смотритель Радомишльського 2-класного училища казав, що це перша школа, де так гарно знають і відповідають, і дивувався, що я їх так гарно навчив. На це потрібні сили, енергія і терпіння» [31, арк.124]. Як бачимо, діяльність Григорія Івановича на педагогічній ниві не залишалась не поміченою.

Із листів Григорія Грушевського також дізнаємося, що він викладав не лише дозволену в той час російську мову та літературу, але й намагався вкласти в дитячі душі зернини знань української мови та культури. В одному з листів до Михайла Грушевського ми читаємо про його радість як учителя: його учень з Нової Греблі (Григорій Іванович навчав його три роки назад) надіслав лист, написаний українською мовою. Він просить у нього «Зірку» і вибачається за те, що пише українською мовою. Але вони обоє люблять українську мову, бо це мова «нашої Матусі України» [32, 166 – 170 зв.].

У родині педагога Григорія Грушевського та його дружини Анастасії народилося троє дітей: Марія (1892–1963), Олександр (1894 – близько 1919) і Наталія (1899–1991). Усі вони були хрещениками Михайла Грушевського, про що неодноразово згадував Григорій Іванович у листах до Михайла Сергійовича. Знаємо, що хрещений батько намагався матеріально підтримувати родину свого брата, адже надто скромною була учительська платня. В одному з листів Григорій Грушевський, дуже зворушений черговим грошовим переказом, з вдячністю звертається до брата. Разом із тим він побоювався писати про свої негаразди, щоб не набридати Михайлові [33, арк.102 зв.].

Хоча Григорій Іванович жив небагато, проте він не зосереджувався на матеріальних питаннях. Головними для нього завжди залишалися духовність, моральність, просвітництво, культура. Так, працюючи у Стремгороді, під впливом Михайла Грушевського він почав записувати польські народні пісні. У листі, адресованому Михайлові у Львів, він надіслав, як просив брат, «ліричну пісню на сім куплетів про кохання хлопця та дівчини» [34, арк.208].

Проте фольклористика виявилася нелегкою і ризикованою справою. На жаль, місцеве населення не розуміло вчителя-дивака. Незабаром і місцеве духовенство, особливо священик, виявило своє несхвальне ставлення до педагога-українофіла. Наприклад, в одному з недатованих листів Григорій скаржився, що люди до губернатора часто пишуть доноси. Тому записувати це небезпечно. [35, арк. 202 – 202 зв.]. А від своїх учнів молодий педагог навряд чи міг почути багато народних творів. Отож, він почав об'їжджати навколишні села, а знайдені пісні класти на ноти. Григорій Грушевський просив брата Михайла не турбуватися, що йому важко ці пісні збирати, бо «трудитись треба для доброго діла» [36, с.7.].

У фонді родини Грушевських у київському історичному архіві не знаходимо жодного запису покладених на ноти народних пісень, які надіслав Григорій до Михайла. Це є свідченням того, що ці пісні потрапили до

друку або до збирачів українського фольклору. Припускаємо, що завдяки Михайлові Грушевському зав'язалися стосунки Григорія Івановича з композитором Миколою Лисенком, який просив його зібрати обрядові пісні, записати мотиви, бо хотів видати цикл таких пісень [37, 257 – 258].

З листів Григорія Івановича до Михайла Грушевського, бачимо, що вчителю-сподвижнику був притаманний характерний для роду Грушевських дух патріотизму, любові до Батьківщини, велике прагнення служити народові, нести йому освіту. Він відчував необхідність розвитку рідної мови, літератури.

Письменницька спадщина Григорія Грушевського наразі залишається не дослідженою. Літературні твори він почав друкувати під псевдонімом Грицько Чулай. Спершу це були поезії (збірник «Зірка». – К., 1894)[38, с.15]. З листів Григорія Івановича дізнаємося, що його вірші публікували в «Киевском слове», у львівських часописах «Правда» і «Зоря». Як зауважував Михайло Грушевський, свої поезії Григорій писав з невеликим успіхом, а тому більше приділяв уваги роботі над прозовими та драматичними творами [24, 204]. Знаємо, що оповідання «П'ятакова сила», «Один рік в монастирі», «Правдивий» і «Панна Фося» Г. Грушевський надіслав до львівського часопису «Правда», оповідання «За нелюбом», «Герасим» побачили світ у часописі «Зоря», а оповідання «Дві свічки» і «Влопався» були надруковані в «Киевском слове».

Приблизно в середині 1890-х років Григорій Іванович написав братові Михайлу про драму на чотири дії «Через своє серце» і просив переглянути і сказати «по-братськи, чи можна її до світу посилати» [39, арк.199 – 199 зв.]. 1901 року в Москві вийшла збірка, до якої ввійшли оповідання «Божий попуст» [40,с.72], «Страшна кара» [41, с.45], «На святім вечорі»[42,16], «Нехрист» [43, с.68], Як я роя виганяв [44,с.36], П'яниця [45,с.45], «Оповідання Грицька Чулая»[46, с.16], «Оповідання» [47,с.72].

Прозові твори Григорія Грушевського (востаннє публікувались 1914 року) відзначаються симпатією до українського села і глибоким знанням його життя, їх провідною ідеєю є виховання поваги до споконвічних моральних цінностей.

Про подальшу долю Григорія Івановича Грушевського та його родини знаємо, що десь у 1916–1918 роках розпався його шлюб з Анастасією Денисовою. Їхній син Олександр 1913 року закінчив Златопільську гімназію, навчався в київському Університеті св. Володимира, звідки був мобілізований на фронт. Пізніше він служив у лавах білогвардійських військ і 1919 року помер від тифу у більшовицькому полоні. Дочка Марія закінчила із золотою медаллю Златопільську гімназію та Вищі жіночі Бестужевські курси в Петербурзі, де з оплатою допомагав Михайло Грушевський. Дочки Марія і Наталя разом зі старою матір'ю зазнали багато поневірянь і нарешті оселилися в Києві.

За духовне походження і належність до роду Грушевських Григорій Іванович близько 1922 року, як уважають деякі дослідники, був звільнений з роботи в гімназії і в злиднях доживав останні роки. Михайло Грушевський всіляко намагався посприяти братові, але від 1931 року він сам перебував у московському засланні й не міг реально допомогти.

Помер учитель, письменник, фольклорист Григорій Іванович Грушевський 1933 року.

У «Споминах» Михайло Грушевський писав про брата Григорія, що це була «натура незвичайно м'яка, просто голубина» [48,с.139 – 140]. Ми ж з листування знаємо, що для Григорія Івановича Михайло Грушевський став учителем, і саме йому він колись «палко присягався бути вірним, правдивим сином Матусі нашої України. Але я певен, що ти і без моєї клятви вірив і будеш вірити мені у цій святій правді» [49, 166 – 170 зв.].

Таким чином, використання архівних документів, опублікованих матеріалів, листів між двоюрідними братами дало можливість реконструювати маловідомий образ Григорія Івановича Грушевського як педагога, фольклориста та письменника, одного із численних сподвижників, які у складних соціально-історичних умовах працювали заради ідеалів українського національного відродження.

Джерела та література

1. Білокінь С.І. Спомины Михайла Грушевського про Центральну Раду / С.І. Білокінь // Розбудова держави. — 1993. — №1. — С. 8—19.
2. Верба І. В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. / І. В. Верба // Український історичний журнал. — 1996. — № 5. — С. 133—134.
3. Шаповал Ю. І. Михайло Грушевський / Ю. І. Шаповал, І. В. Верба. — К.: Альтернативи, 2005. — 353 с.
4. Гирич І. Б. Епістолярна спадщина Михайла Грушевського (Покажчик до фонду №1235 у ЦДІА України у м. Києві) / І. Б. Гирич. — К. Б.В., 1996.—107 с.
5. Кучеренко М. О. До історії львівського періоду життя Михайла Грушевського (за родинним листуванням) / М. О. Кучеренко // Архіви України. — 2004. — № 4—6. — С.157—175.
6. Кучеренко М. О. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / М. О. Кучеренко, С. М. Панькова, Г. В. Шевчук. — К.: Київ, 2006. — 627с.
7. Пиріг Р.Я. Центральна Рада й німецьке військове командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий — квітень 1918 р.) // Український історичний журнал. — Київ, «Дієз - продукт», 2007. — №2. — 63 с.
8. Валіон, О. П.. Роль М. Грушевського в національно-культурному відродженні українського народу (кін. XIX — поч. XX ст.) [Текст] : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Валіон Оксана Павлівна ; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. — Чернівці, 2003. — 20 с.
9. Тельвак, В. В.Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця XIX — 30-х років XX століття : автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / В. В. Тельвак ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. — К., 2009. — 37 с.
10. Тельвак В.В. Національний міф в рецепції Михайла Грушевського / В.В.Тельвак // Київська старовина. — 2010. — №5. — С.126 — 139.
11. Кореев Н. И. Сущность исторического процесса и роль личности в истории. — 2-е изд., с добавл. — СПб.: Тип. Стасюлевича, 1914. — 574 с.
12. Марчуков А.В. Украинское национальное движение. УССР. 1920 – 1930-е годы. Цели, методы, результаты. М., Наука, 2006. — 599 с.

13. Прохоренко А.В. Философское россиеведение в идейной полемике пореволюционной эмиграции (первая половина XX в.). — Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2005. — 340 с.
14. ЦДІАК України, ф.127. Оп.1011. Спр.4066. арк.74 зв.
15. Грушевський М.С.Спомини // Український історик. — 2002. — №1—4. — С.140.
16. ЦДІАК України, ф.1235. Оп.1. Спр.289. арк.213.
17. ЦДІАК України, ф.1235. Оп.1. Спр.289. арк.213.
18. Грушевський М.С.Спомини // Український історик. — 2002. — №1—4.—С.140 – 141.
19. ЦДІАК України, ф.1235. Оп.1. Спр.289. арк.213.
20. ЦДІАК України, ф.1235. Оп.1. Спр.289. арк.213.
21. ЦДІАК України, ф.1235. Оп.1. Спр.289. арк.213.
22. ЦДІАК України, ф.1235. Оп.1. Спр.289. арк.213.
23. Грушевський М.С.Спомини // Український історик. — 2002. — №1—4.—С.140.
24. Грушевський М.С.Спомини // Український історик. — 2002. — №1—4.—С.140.
25. Грушевський М.С.Спомини // Український історик. — 2002. — №1—4.—С.140.
26. ЦДІАК України, ф.1235. Оп.1. Спр.289. арк.213.
27. Українська Літературна Енциклопедія. — К.,1988. —Том 1. — 536 с.
28. ЦДІАК України, ф.1235. Оп.1. Спр.289. арк.213.
29. ЦДІАК України, ф.1235. Оп.1. Спр.289. арк.213.
30. ЦДІАК України, ф.1235. Оп.1. Спр.289. арк.213.
31. ЦДІАК України, ф.1235. Оп.1. Спр.289. арк.213.
32. ЦДІАК України, ф.1235. Оп.1. Спр.289. арк.213.
33. ЦДІАК України, ф.1235. Оп.1. Спр.289. арк.213.
34. ЦДІАК України, ф.1235. Оп.1. Спр.289. арк.213.
35. ЦДІАК України, ф.1235. Оп.1. Спр.289. арк.213.
36. Грушевський М.С.Як я був колись белетристом // Грушевський М.С. Предок.Із белетристичної спадщини. — К.,1990. — С.11.
37. Лисенко М.В.Листи. —К.,1964. — С.257—258.
38. Грушевський Г.І. Зірка. Збірник з поезій. — К.: Вид. В. П. Наголкіна,1894. —15 с.
39. ЦДІАК України, ф.1235. Оп.1. Спр.289. арк.213.
40. Грушевський Г.І. Чулай Грицько. Оповідання. Божий попуст. Страшна кара. На святім вечорі. М.: Типографія Товариства І.Д.Ситіна,1901. — 72 с.
41. Грушевський Г.І. Чулай Грицько. Оповідання. П'яниця. Страшна кара. К.: Вид.В.П. Наголкіна,1891. — 45 с.
42. Грушевський Г.І. На святім вечорі. Оповідання Грицька Чулая. Златополь.: Типографія Б.Д.Липецького,1914. — 16 с.
43. Грушевський Г.І.Нехрист. Драма в 5 – діях. Златополь.: Типографія Л. М. Беляєва, 1914. — 68 с.
44. Грушевський Г.І. Чулай Грицько. Оповідання. Як я шершнів з груші викурював. Як я роя виганяв. Божий попуст. К.: Вид. В.П. Наголкіна,1891. —36 с.
45. Грушевський Г.І. Чулай Грицько. Оповідання. П'яниця. Страшна кара. — К.: Тип. Г.Т.Корчак Новицького ,1891. — 45 с.
46. Грушевський Г.І. На святім вечорі. Оповідання Грицька Чулая. — К.: Вид. В. П.Наголкіна,1892. — 16 с.
47. Грушевський Г.І. Оповідання. — М.: Типографія Товариства І.Д.Ситіна, 1901. — 72 с.
48. Грушевський М.С.Спомини // Український історик. — 2002. — №1—4.—С.140
49. ЦДІАК України, ф.1235. Оп.1. Спр.289. арк.213.

Журавлев С. А. Педагогическая, фольклорная и писательская деятельность Григория Ивановича Грушевского в Украине в конце XIX – первой трети XX века

В статье рассмотрены основные этапы жизни и культурно-образовательной деятельности Григория Ивановича Грушевского, двоюродного брата выдающегося ученого Михаила Сергеевича Грушевского. Исследовано его достижения в области педагогики, литературы и культуры в Украине конца XIX – первой трети XX века; на основе материалов Центрального государственного исторического архива в г. Киеве сделана попытка реконструировать образ Г. И. Грушевского как педагога, писателя и фольклориста. Пространственное внимание уделено переписке между Михаилом и Григорием Грушевскими, их многолетней дружбе и сотрудничеству.

Ключевые слова: образование, культура, учитель, школа, род Грушевских, исследование, переписка.

Zhuravlyov S. A. Activity of Grigoriy Grushevsky as an educator, folklorist and writer in Ukraine at the end of 19th and the first third of 20th century

The article considers the stages of life and cultural and teaching activity of Grigoriy Ivanovich Grushevsky, the cousin of the famous scholar Mykhailo Serhivovych Grushevsky. His achievements in pedagogics, literature and culture of Ukraine at the end of 19th and the first third of 20th century have been analyzed. On the basis of the materials from the Central State Historical Archives in Kiev an attempt to reconstruct the image of G.I. Grushevsky as an educator, writer and folklorist has been made. The article is focused on correspondence (letters) between Mykhailo and Grigoriy Grushevsky as well as their friendship and cooperation.

Keywords: education, culture, teacher, school, Grushevsky family, research, epistolary correspondence.